

„Fun-Club” Zrínyi, 1664.

Megjegyzések a Zrínyi-kultuszhoz az angol nyelvű életrajz tükrében

A Zrínyi-életmű az idők során a legteljesebb szakmai figyelmet érdemelte ki, így mostanra az amúgy terjedelmileg is jelentős prímér korpusz impozáns szakirodalmat¹ tudhat magáénak. Ez azonban nemcsak a Zrínyi-szövegek vitathatatlan értékéből következik, hanem Zrínyi alakjának rendkívüli népszerűségéből is. Meglátásom szerint azon nagyon kevesek egyike, különösen az újkori magyar irodalomban, akinek elismert alkotói (író, költő) státusát a kellőképpen nagyszerű emberi mivolt egészíti ki, sőt tetézi be. (Legalábbis ez látható a kanonizáció perspektívájából.) Ennek a komplex identitásnak a lehetséges szerepköréit² méltatta a kutatás is, hiszen a tudományos eredmények valójában az író, a költő, a katona, a politikus, az arisztokrata, sőt a hazafi egyszóval a *hős* Zrínyi szellemi-fizikai, illetve emberi-morális teljesítményei köré szervezhetőek. Következésképp a kutatás szakmai, „elfogulatlan” diskurzusa, főként az irodalomtörténészek és történészek révén nagy mértékben hozzájárult a Zrínyi-kultuszhoz, ám fő feladata nem is annyira a kultusz megteremtése volt, hiszen ez már a korban elkezdődött, hanem sokkal inkább a kultuszt elevenen tartó szakmai eredmények mint argumentumok feltalálása, vagyis az érzelmi megalapozottságú reprezentáció

tudományos jellegének biztosítása. Ennek a már újkori európai méretű elismertségnek különös példánya a Zrínyiről készült angol életrajz, amely igen érdekes fénybe állítja Zrínyi alakjának, jelentőségének nyugat-európai recepcióját.

Dolgozatom célja, a forrás biztosította előnyökből fakadóan, egy rendhagyóbb megközelítése a Zrínyi-jelenségnek, nem elsősorban irodalomtörténeti kérdésirányok mentén,³ hanem sokkal inkább az irodalom és antropológia kapcsolatának lehetőségeire hagyatkozva.⁴ Az angol szöveget metaperspektívában szemlélve próbálom kontextualizálni, pozicionálni abban a kulturális térben, amely a lokális olvasatban⁵ releváns, majd innen szándékoszom a Zrínyi-életrajzot a kultusz részeként értékelni. A forrás rendkívül értékes mivolta lehetővé teszi egy multiszkópikus (multiscopique)⁶ vizsgálatban megmutatni a kulturális transzformáció látványos folyamatát.

Zrínyi Miklós jelleme és személye...

1664-ben Londonban jelenik meg szerző nélkül, csupán az *epistola dedicatoriát* kísérő O. C. monogrammal egy angol nyelvű Zrínyi Miklós-életrajz.⁷ A könyv címlapjáról az derül ki, hogy a Fleet Street-i, Rainbow könyvüzlet Samuel Speed nevű tulajdonosának megrendelésére készült. Első látásra a könyv nem jelöl különösebb szellemi teljesítményt, csupán az európai közvélemény információéhes és szenzációhaj-

hász elvárásainak tesz eleget, miközben remek üzletet is jelent az ötletes anonim vállalkozóknak. Magyarország történetéről igen elnagyoltan és többnyire tévesen szól a névtelen szerző. Például nem tud Mohácsról, ám az 1526 ürügyén megemlíti, hogy Lewis of Hungary (II. Lajos) Ferdinánddal civakodik a magyar koronáért.⁸ Tulajdonképpen Szapolyai Jánosról van szó, hiszen ő az, aki a mohácsi csata után a magyar királyi koronát Ferdinánd ellenében magának követeli, miután II. Lajos a Csele-patakban leli halálát 1526. augusztus 29-én.

Érdekesebb ennél viszont az, hogy a katolikus Zrínyi, valószínűleg kereskedelmi megfontolásokból, az európai kereszténység nagy protestáns generálisa lesz (*Protestant Generalissimo*), mivel a könyv forgalmazási helye a protestáns, kálvinista Anglia. A könyv egzotikus anyagot igyekszik nyújtani vásárlóinak, ezért a biztos siker érdekében két másik, igen híres és legalább ennyire egzotikus törökverő figura Scanderberg és Tamerlán élete is hozzáadódik a Zrínyi-életrajzhoz. A munka tudományos értékét a szakirodalom elmarasztalóan méltatja, hiszen ellentétben a francia, olasz, német, holland, spanyol nyelveken megjelent, Zrínyivel kapcsolatos kiadványokkal, ez az angol nyelvű munka sok pontatlanságot tartalmaz.

Az ilyen típusú tévedéseket a szakirodalom⁹ propagandisztikus fogásként vagy tudatos ferdtésként értékeli, vagy legalábbis hangsúlyozza azt a könyörtelen merkantilista szellemet, amely a „történeti igazságot” alárendeli a vá-

sárlói/fogyasztói, mindenféle fenséget nélkülöző igényeknek. Mindez csupán azért volt lehetséges, mert az 1650-es évek végén, az 1660-as évek körül kap hangsúlyt Angliában a törökellenesség ügye. Többek közt ennek következménye a magyarországi török invázió nagy visszhangja is. Sok kiadást megért, népszerű, általában szerző nélküli kiadványok jelzik ezt az érdeklődést. (*A New Survey of the Turkish Empire and Government...*, illetve *A Brief Account of the Turks Late Expedition Against the Kingdom of Hungary*). Külön említést érdemelnek azok az idegen nyelvből angolra fordított művek, amelyek a világvégvárás hangulatát idézik bizarr jóslatok leírásával. (Nadányi János *Florus Hungaricus*át például James Howell fordítja le.) Mindezek fényében a szakirodalmi méltatás konklúziója a következő: „... a szándékos ferdtésekkel és éktelen hibákkal teli szöveg éppen úgy nem tekinthető a magyar történelemről szóló forrásnak, ahogyan az 1663–1664-es irategyüttes egyetlen tagja sem az. Ez is pusztán a kortársak magyarságképéről tudósít...”¹⁰ Továbbá szemrehányóan említik, hogy a névtelen szerző szándékosan kontaminálja Zrínyi alakját Gusztáv Adolféval, miközben lépten-nyomon kiderül, hogy szerzőnk képtelen Magyarországot megkülönböztetni Germániától.

Zrínyi képmás – máskép(p)

Nem céлом és feladatomb az ilyen típusú kifogások sorát bővíteni, sem újabb érvekkel alátámasztani a szakirodalom központi tézisé, a magyarellenességet, értelmezői stratégiám ugyanis túlmutat reményeim szerint az irodalomtörténeti diskurzuson, noha ennek kézzelfogható eredményeit nem vitatja el. Abból indulok ki, hogy a narrátor, mihelyt egy esemény, jelenség történetként való elbeszélésére vállalkozik mindig egy bizonyos elfogultság jegyében teszi azt. Tehát a névtelen angol szerző magyarellenességként beazonosított elfogultságát nem érdemes hangoztatni, mihelyt a szerintünk vitatható kijelentései, csak az általunk (magyarok által) felvállalt, egyébként ugyancsak elfogult olvasathoz mérten nem helytállóak. Túl azon, hogy a könyv félreérthetetlen módon gazdasági megfontolásokat részesít előnyben, tehát nem forrásértéke révén igyekszik „bestseller” lenni, hanem sokkal inkább olvasói/fogyasztói igényeket kielégítve, igazságtalanság lenne az így létrehozott, népszerűsített Zrínyi-képet/kultuszt a magyarellenességre redukálni. Továbbá a szakirodalmi reflexiók ignorálják azt a tényt, hogy a mű, bár információit tekintve gyakran megbízhatatlan, téves évszámokkal, földrajzi- és tulajdonnevekkel operál, hangnemében mégsem ironikus vagy komikus, netalán gúnyolódó. Ez a mű nem illeszthető be például azon német nyelvű művek sorába,

amelyek esetében az adatok pontatlansága valóban egybeesik a hangvételbeli, szándékosan felvállalt megvetéssel, rosszindulattal, iróniával. Míg Martinus Zeiler¹¹ például a Magyarország leírásában fél évszázados tévedéssel említi Mátyás uralkodásának idejét, és alaposan elviccelődik a magyar nép életvitelének karikírozott furcsaságain, addig a szerző nélküli angol életrajz, ugyanúgy mint a többi, magyarországi eseményekkel kapcsolatos szöveg, bár helyenként téves adatokkal operálnak, mégis a legnagyobb párosszal dicsőítik Zrínyi Miklóst.¹² A névtelen szerző, pontosan azáltal, hogy bizonyos előzetesen figyelembe vett elvárások, igények szerint artikulálja művét, beláthatóvá teszi azt a kulturális-retorikai elváráshorizontot, amely a múlt és a kortárs események értelmezését lehetővé tette. A történeti antropológiai megközelítés rekonstruálhatóvá, érzékelhetővé teszi, hogy a XVII. századi angol kultúra bizonyos rétege, illetve fogyasztóinak bizonyos közössége a kulturálisan megfogható másságot, esetenként devianciát hogyan reagálja, milyen értelmezői stratégiákat, eszközöket igényelnek a másság megértésére, értelmezésére, illetve ki- és elsajátítására. A rendkívüli heterogén összetételű, tizenhetedik századi Európában a Zrínyi-jelenség mint történelmi esemény ürügyén egy olyan kulturális találkozásra kerül sor (angol és magyar kultúra), amely akár a kolonializmus vagy a posztkolonializmus jelenségére is emlékeztethet.¹³ A mindig a gyarmatosító szempontjából megírt történelem, illetve a

gyarmatosító értékrendjei felől artikulált deviancia, másság és normalitás analógiáját fedezhetjük fel bizonyos megszorításokkal az angol Zrínyi-életrajzban. Hiszen ez sokkal inkább felfogható a Zrínyi-jelenség, történése sajátosan angol kulturális olvasatának, ahol sajátosan angol értékrendekhez, értelmezői modellekhez, stratégiákhoz igazítódik a jelenség, mintsem valamilyen magyarellenes vállalkozásnak. Az angol Zrínyi-életrajz olvasatomban egy olyan transzformációs művelet, amely részint az etnocentrizmus működését illusztrálja, részint a történeti reprezentáció kulturális dimenziójában fedi fel, hogy a kulturális kompetencia hogyan értelmezi/lényegíti a tapasztalatot valósággá, eseményné. Ennek egyik bizonyítékát az életrajzhoz csatolt fiktív¹⁴ Zrínyi-portében, pontosabban ennek funkciójában vélem felismerni.

A korabeli magyar főúri ikonográfia jellegzetes vonása, hogy mihelyt katonai erényeket hivatott reprezentálni,¹⁵ akkor általában ezeket a militáris attribútumokat főként egy fegyvernem, a korban valóban igazi magyar specialitásnak számító *könnyűlovasság* adta. (A szakirodalom a XVII. századi magyar hadászat, hadviselés állapotát értékelve hangsúlyozza, hogy ekkoriban nincs reguláris magyar hadsereg, nem létezik a korabeli nyugat-európai hadviselést jellemző haditechnológia, hadtudomány, de még az „emberanyag” is¹⁶ nagyon nehezen lelhető fel. Ennek ellenére a sajátos hadi helyzetből adódóan, a végvári harcokban kifejlődik az a fegyvernem, amelynek mindig is nagy tra-

díciója volt a magyar hadviselésen belül, és amely elsősorban a gyors rajtaütésekre, a meglepetés elemére épít. Ez pedig nem más mint a huszárság vagy könnyűlovasság,¹⁷ ami a kis számú, nehézpáncélzat nélküli, könnyűfegyverzetű (kard, tőr, a későbbiekben pisztoly vagy rövid csövű karabély), de rendkívül mobilis lovasegységből áll.)

Mindennek egyértelmű bizonyítékát adja, hogy a Zrínyi-ikonográfia katalógusa szerint a leggyakoribb ábrázolások egyike a költő, hadvezér, bán Zrínyi Miklós lovasként való megjelenítése.¹⁸ (1663–64 körül keletkezik az a lovaskép Zrínyiről, amely ugyan teljesen eltér az életrajz fiktív portréjától, ám megvásárolható Londonban, körülbelül az életrajz megjelenésének periódusában is.)¹⁹ Ezek az ábrázolások félreérthetetlenül könnyűlovasként jelenítik meg, tehát *jellegetesen magyar* katonaként, hadvezérként ábrázolják, hiszen páncélzat nélkül, fedetlen fővel vagy kucsmával, de általában sisak nélkül, egy szál kivont meztelen karddal (ritkábban látható pisztoly a nyeregkápában) jelenik meg. Ezek az ábrázolások is igazolják, hogy már a korabeli befogadásban a jellegetesen magyar fegyvernem (könnyűlovasság) olyan nemzetkarakterológiai kulturális sztereotípiává (jellegetesen magyar valóságkonstituáló elemek) lépett elő, amely az ikonográfiai reprezentációban elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Ezzel szemben az angol életrajz fiktív portréja, pontosan azokat az attribútumokat, speciális vonásokat korrigálja, ame-

lyek a könnyűlovas katona, tehát a *magyar hős* identitásának egyértelmű jegyei. Az arc magyaros vonásainak átalakítása (a tipikus magyaros sasorr kiegyenesedik), a vitézes, magyaros hajviselet, bajusz megváltoztatása (ápolat haj, sőt frizura, dandy bajusz, piciny szakáll), illetve a militáris attribútumok módosítása (a testet fedő páncélzat egyértelműen más fegyveremre utal, mint a könnyűlovasság), továbbá a fegyverek hiánya (kivont kard vagy a vezéri méltóság, hatalom bármilyen jelképe) jelzik a *kulturális transzformáció* aktusát. Ugyanis *többről* van itt szó, mint az angliai Zrínyi-kultusz ikonográfiai illusztrációjáról,²⁰ hiszen a képmás magyar jellegzetességeinek (arcvonások, hajviselet, ruházat) szándékos kiküszöbölése, angolossá tétele a transzformációs művelet része. A képmás fikcionalizálása a Zrínyi-kultusz jellegzetesen magyar valóságkonstituáló elemeit hivatott felülírni, átalakítani. Így válik a végvári típusú, Balassira emlékeztető, katona Zrínyiből, az angol női vásárlók/olvasók szívét megdobbantó egzotikus, híres, angliai viszonyokhoz szelídített, alkalmazott szalonképes dandy sőt playboy.²¹

Zrínyi vallásossága mikroszkopikus nézetben

„The last and **most considerable observable in him**, and that which much imports the State of Christendom, is **his Religion**, which he useth

not as an Artifice of power, but as the Ornament and Comfort of his own Soul... ”

Az elkövetkezendőkben arra vállalkozom, hogy e hipotézis illusztrálása érdekében, a mikrotörténetírás módszertanára hagyatkozva, Zrínyi vallásosságát elemezzem a teljesség igénye nélkül, illetve utaljak azokra a retorikatörténeti, historiográfiai, antropológiai vonzatokra, amelyeket kérdésfelvetésem implikál.

A Zrínyi vallásosságát tárgyaló fejezet nyitása érthető módon impozáns. A kereszténység bajnoka (the Champion of Christendom) vallásosságát tekintve is rendkívüli ember. A testi adottságok és sok más erény mellett az igaz hit ajándéka is megadatott neki.

A könyv megjelenésének időpontja 1664. Bár a puritánus forradalom, a parlament megtisztítása, az anglikán egyház reformja lezajlott, a Commonwealth is megszületett, illetve Cromwell protektorátusa véget ért, hiszen 1660-tól elkezdődött a restauráció, mindennek ellenére Anglia megmarad a protestantizmus legerősebb európai államának, az ortodox kálvinista törekvések, illetve az újító neokálvinista irányzatok legjelentősebb teológiai bázisának. A puritánus teológiai műveltség jó százéves virágzása alatt, Anglia termi meg a Kálvin utáni protestáns szellemiség dogmatikailag meghatározó életműveit Thomas Cartwrighttól az Amesius és Perkins köré csoportosuló teológiai elitig.²² Másrészt az olyan irányművek, mint Lewis Bailey, *The Practice of Piety (Praxis*

Pietatis), vagy Fenner, Owen, Bunyan, Ainsworth, Taylor, Watson kegyességi-devóciós munkái, főként a conduct book-ok által a kegyességgyakorlás, a keresztény életvitel morális és kulturális mátrixát teremtik meg és működtetik. A XVII. századi Anglia meghatározóan neokálvinista, sőt puritánus vallásossága az ezzel ekvivalens európai elterjedtségű devocionális kultúrát is létrehozta, amely nem izolálható az egyházi intézmények, közösségek határain belülre, hanem erőteljesen a mindennapok egzisztenciájába, az életvitelbe tagozódik be, és válik meghatározó fontosságúvá.²³

Ennek fényében talán nem meglepő, hogy az életrajz névtelen szerzője az angol puritanizmus olyan kulcsterminusait emlegeti Zrínyi vallásossága méltatásakor, mint például a kegyesség (*piety*) vagy ennek gyakorlása (*the practice of piety*): „...*Practical Piety, consisting of the honour due to God, obedience to princes, Justice, mutual Love, resolution and Patience; together with whatsoever things are good, whatsoever things are honest, whatsoever things are pure...*”²⁴

Továbbá a szemlélődés, befele fordulás (*religious observance*) úgy kerülnek bemutatásra, mint a kegyes életvitel fő mozzanatai. Nyilván mindezek a jellegzetesen protestáns kegyességgyakorlási elemek centrális jelentőségűek a római katolikus Zrínyi lelki életében: „*He promotes the observation of the Lords day...*”²⁵

Végül pedig központi jelentőségű a lelkiismeret (*conscience*) is,²⁶ amely szintén beépül a protestáns típusú kegyességgyakorlás sémájába.

A kálvini teológiai tradíciót továbbvivő angol puritanizmus nagyjai (Amesius, Perkins) hangsúlyozzák az igaz lelkiismeret (*conscience*), illetve a lelkiismeret naponkénti vizsgálata gyakorlásának (praxisát) fontosságát.²⁷ Már itt jelentkezik az a gondolat, miszerint a lelkiismeret és munkája Istenre vonatkoztatható. Perkins – aki egy teljes (már a XVII. században magyarul is olvasható) könyvet szentel a kérdésnek – úgy véli, hogy Isten törvénye beíratott a lelkiismeretbe. „*For Conscience is appointed of God to declare and put in execution his just judgement against sinners: and as God cannot possibly be overcome of man, so neither can the judgement of Conscience being the judgement of God.*”²⁸ Amesius pedig a *Cases of Conscience* című traktátusában jut el hasonló konklúziókhöz. A kései puritanizmus felöleli a perkinsi hagyományt, nemcsak azért, hogy megőrzi a *conscientia* privilegizált helyét a *praxis pietatis*on belül, hanem törvény és lelkiismeret viszonyáról értekezve a transzcendens isteni törvény immanens formáját vagy reflexióját fedezi fel a lelkiismeretben. Továbbá a szemlélődés (*observance*) is erőteljesen az angol puritánus teológiai gondolkodásban és vallásosságban gyökerezik. Az *observantia*²⁹ (*observance*) rómista előzményekre visszatekintő

fogalma³⁰ a nagy puritánus teológus Amesius életművében jelenik meg. A szellemi élet Isten törvénye szerinti szabályozását, illetve egyfajta spirituális engedelmisséget feltételez, amelyben az *usus* és *exercitatio* Isten iránti engedelmisséggel, illetve a keresztyéni életvitel gyakorlásával függött össze.³¹

Az életrajz azon kijelentései alapján, amelyek Zrínyi vallásos életét hivatottak bemutatni (mindennapi zsoltáréneklés, imádkozás, az Úr napjának megtartása, vallásos elmélkedés) újra a jellegzetesen puritánus vallásgyakorlás kontemplatív gyakorlatát rajzolják meg. Olyan szerepkört tulajdonítanak neki, amelyben ő nemcsak homo religiosusként jelenítődik meg, hanem egy sajátosan puritánus, kegyes életvitel képviselőjeként, akinek minden cselekedete a kegyességgyakorlás teológiai és erkölcsileg meghatározott elvárásai szerint kap helyet. „*Indeed his piety is as spreading as his command; and there is no man within the one, but must partake of the other: Yet his own deportment is most remarkable; all his Enterprises begin with Prayer, and some of them with Psalms, which at once inspire his Souldiers, and blesse his undertakings (...) He is not more careful of his Christian respects to all those persons and things that bear any relation to God...*”³²

Jól rekonstruálható az életrajz utalásai alapján az a félreérthetetlen neokálvinista-puritánus teológiai horizont, amely a *vivificatio/mortificatio*, illetve a *gratia gradus* vagy *via*

salutis folyamatában, a predestináción és üdvbizonyoságon (*certitudo salutis*) keresztül teoretizálja és írja elő az igaz keresztény embernek az életvitelét.

Ezt a puritánusnak minősíthető vallásosságot hivatott illusztrálni egy másik érvcsoport, amely a puritánus gondolkozás (egyházszervezés, a katolicizmus kritikája) korban elterjedt érveit exponálja. Ezzel magyarázható Zrínyi kirohanása a katolikus képkultusz mint bálványimádás ellen: „*He deplores much the use of Images in the Christian Church...*”³³ Ugyanakkor az egyházszervezést illető kritikája is a puritanizmus azon elvét idézi fel, amely a püspöki (*episcopialis*) rendszer helyett a vének tanácsát (*presbyterium*) részesítette előnybe, sőt érvényesítette is az egyházi élet angliai átstrukturálásában. Ehhez hasonlóan a *teljes reformáció* puritánus elve ismerhető fel Zrínyi állásfoglalásában, amikor az egyház működéséről és állandó átalakulásáról nyilatkozik, vagy amikor a keresztény életvitel fontosságát hangsúlyozza a feslett erkölcsök ellenében. „...*he hath a peculiar respect for a sober and prudent Clergy...whose Austerity and Reverence in external Worship, makes way for Religion to enter through the eye to the heart (...) the same Councils are observed necessary for Princes in relation to Religion (...) the Church being of that nature, that if soar too high, it choaks Vertue and Piety in the superfluous Ceremonies, which like too much Paint in Rome, adulterate the face of Truth; but if she be kept*

too low, then it wants Decency and Order...»³⁴

A biblia értelmezésének mindennapi gyakorlata, a kegyes életvitel felvállalása, a világi multságok megvetése arra a jellegzetesen puritánus programra utal, amely következtében Angliában bezárják a Globe színházat, és sok más hasonló szórakozóhelyet számolnak fel. Ez volt az a vállalkozás, amelyről a korabeli források azt állítják, hogy a puritánusok Anglia vidám népét, akár erőszakkal is, zsoldáréneklő nemzetté (psalm-singer nation) akarták tenni. Viszontláthatjuk ugyanis azt a jellegzetes érvelést, amely legelőször a puritánus mozgalom indulásának elején született meg, és azóta képezi a puritanizmus „teljes reformáció”-t hirdető programjának alapját. A Zrínyi szájába adott vagy vele kimondatott egyházszervezési gondolatok, életvezetési szabályok, argumentumok a puritánusok által meghirdetett és az angol parlamentnek benyújtott 1537-es, 1539-es *Six Article*, vagy a *The Book of common Prayer's 42 Articles*, illetve a *The Two Admonitions* reformkezdeményezésekre emlékeztetnek erőteljesen.

Ezeken kívül még számos olyan utalással találkozhatunk a szövegben, amely látható módon a puritanizmus erkölcsi teológiai hagyományára, illetve kegyességgyakorlási szokásaira vezethető vissza. (pl. A melankóliától való görcsös elzárkózás.)

*A római katolikus Zrínyi
mint neokálvinista-puritánus (h)őstípus*

Az európai kereszténység megfeleltetése a protestantizmusnak/ neokálvinizmusnak, illetve a katolikus Zrínyi protestáns hőssé való átlényegítése egy olyan történeti reprezentációra utal, amely egy adott közönség, közösség számára készül, ahol kizárólag jól meghatározott, előzetesen előírt kulturális/erkölcsi/retorikai modellek segítségével jeleníthető meg a múlt vagy bizonyos jelenbeli tapasztalatok mint történelmi események. Továbbá ez a típusú reprezentáció olyan cselekményesítő/narrativizáló/fikcionalizáló eljárásokat vállal fel, amelyek kizárólag a fogyasztói közönség értékrendjére, elvárásaira, kulturális sztereotípiáira kénytelen hagyatkozni. Vagyis argumentációs rendszerei csak a közösség által felkínált közös tudás helyeire (loci communes), érveire, illetve érvelési lehetőségeire alapozhatnak. Következésképp a jelenség megértése, értelmezése, alkalmazása a fogyasztói közösség tudásának kulturális lehetőségeire korlátozódik.

A kulturális másság mint deviancia képeződik le, ám nem az elrekesztődés, elkülönítés/elkülönülés reflexét váltja ki, hanem a kisajátítás általi feloldás egyfajta integráló aktusát. Vagyis az angol, protestáns kultúra horizontjából szemlélve mindezt: ha már a katolikus, tehát deviáns Zrínyi menthetetlenül az európai kereszténység védelmezője és bajnoka, tehát egy

közös ügy és érdek, illetve szerepkör birtoklója, akkor devianciája, kulturális (vallási/konfesszionális) másságának zavaró ténye csak a kisajátítás retorikája és kulturális transzformáció révén (konfesszionális átkeresztelés) oldható fel. Következésképp az angol, protestáns közösség, illetve kultúra mihelyt önnön kulturális és konfesszionális létét, valamint identitását az európai vegyes konfessziójú kereszténységhez szervesen kötődőként gondolja el, számára az európai közösség nagy hőse, aki mellesleg felekezeti hovatartozása által deviáns, csak úgy válhat magától értetődően, közösségi elvárásoknak megfelelően az angliai protestáns kultúra és közösség hőségé is, ha devianciája (felekezeti mássága) a transzformációs eljárás révén kiküszöbölődik. Magyarán, az angol kultúra egy adott szintjéről, egy bizonyos közösség, fogyasztói közönség elvárásai felől, Zrínyi szükségszerűen csak protestáns, puritánus minőségben gondolható el az európai kereszténység megmentőjeként és közös hőseként. Számolni kell ugyanis azzal a ténnyel, hogy a gondolkozásnak ezen a szintjén a vezér, megmentő, hős keresztény mivolta kizárólag protestáns felekezeti hovatartozást jelöl(het).

Ezt illusztrálja a nagy európai népszerűségnek örvendő Gustavus Adolfus svéd király, a harmincéves háború egyik nagy hőségének magyarországi kultusza. A róla készült magyar nyelvű és protestáns, puritánus szerzőségű életrajz (Szőnyi Nagy István) a magyar középkori hagiográfia, sőt beazonosíthatóan a katolikus Szent

István katolikus kultuszának, legendairódmának toposzkészletéhez nyúl, mihelyt a kegyes, de protestáns király élettörténetét írja meg. A kulturális transzformáció itt ezúttal nem egy adott kulturális szint fogyasztói rétegének elvárásaiból adódik, hanem a jelenség leírásához szükséges protestáns tradíció hiányából. Vagyis a XVII. század közepén, mivel a magyar protestáns kultúra nem rendelkezik a protestáns mártírkultusz szövegbeli megjelenítéséhez szükséges nyelvi, teológiai, retorikai eszközökkel, kénytelen a katolikus hagyományhoz nyúlni. Azaz a XVII. századi magyar protestáns egyházi műveltség sajátos összetettsége miatt a protestáns mártírok élettörténete még mindig csak kizárólag a katolikus középkor hagiográfiai, retorikai eszközeivel adható vissza.

A kisajátítás mint retorikai ars

Az előbbieken említett kulturális transzformációt valójában az a retorikai tudás teszi lehetővé, amely az antikok óta akár preskriptív módon is meghatározza, hogyan kell beszélni/írni egy személyről, miként kell elbeszélni, meg- és leírni valakinek az életét. (Lásd a függelékben a retorikai táblázatot.) Ennek a retorikai modellnek a jelenléte pedig egyértelműen kimutatható a vizsgált szövegben: 1. The Famous Serini's Ancestors, his Grandfather, and Father (*Familia, genus*); 2. The incomparable Counts own brave undertakings

(*Ante acta dictaque*); 3. His great Prudence and Conduct (*Quid affectet quisque*); 4. His Temper, Education, Virtues (*Animi natura, Educatio, Conditio*); 5. His great parallel Scanderberg (comparatio/összehasonlítás, párhuzam). A retorikai *ars* megléte, hatása nemcsak a transzformáció nyelvi artikulációját teszi lehetővé, hanem az előzetes elvárások, előítéletek megkreálását is meghatározzák. A kulturális transzformáció mint történeti reprezentáció retorikai műveletként működik (*accomodatio*), ahol a reprezentáció olyan *argumentatioként* lép érvénybe, melynek művészi bizonyítékait (*argumentationes artificiales*) a kulturális kompetencia sztereotípiái mint helyek/érvek (*loci/argumenta*) adják.

Historiográfiai relevanciák

A szakirodalom egyik konklúziója az, hogy nem tekinthető forrásnak ez a mű, pontosan amiatt, mert szándékosan elferdítő, torzító. Az implikált probléma itt a valóság kérdése. Beszélhetünk-e úgy a valóságról, netán Zrínyiről, mint egy állandó, változatlan, mindenkor egyértelmű dologról? Aligha. A valóság olvasatomban mindig retorikailag artikulált, kulturálisan konstituált konstruktum, amely koronként, kulturánként változó, tehát teljességgel relatív. Legjobban mindez a fikcióval való szembeállításban ütközik ki. Következésképp a „valóság” eleve adott kritériumát kénytelenek

vagyunk felcserélni a valószínű (*verisimilis/probabilis*) retorikailag megkreálható princípiumára. Eszerint tehát az angol nyelvű Zrínyi-életrajz, téves dátumai és pontatlanságai ellenére sem kevésbé fiktív, vagy kevésbé reális, mint a Zrínyivel kapcsolatos bármelyik magyar forrás. Azt gondolom, hogy e források alapvetően másak, de nem rangsorolhatók igazságértéküket tekintve, hiszen más típusú elfogultságok jegyében kreálódtak meg és olvasódnak.

A történeti tudat heterogenitása, a közvélemény és média hatalmi, gyakran kisajátító, fikcionalizáló diskurzusai vagy a nagyelbeszélések és ezen belül a regionális narratívák megléte, sokfélesége, illetve az ennek következtében a történeti reprezentációban fellépő relativizmus (ugyanannak a Zrínyi-jelenségnek, történésnek angol és magyar, sőt különféle nyugat-európai változatai) újra az etnocentrizmus irányába mutatnak, és teljesen jogossá teszik a felvetést, hogy amíg netán a protestánsná keresztelt katolikus Zrínyi angol életrajzát kifogásoljuk, nagyon valószínű, hogy hasonló, vagy hasonlóképpen vitatható narratívákat hozunk létre más európai nemzeti kultúrák reprezentatív figuráiról. Figyelmen kívül maradt nagyon sokáig a magyar történetírásban a média, a közvélemény újkori jelentősége, kanonizáló befolyása, sőt kisajátító és szelektáló retorikája. A magyarság évszázadokon át népszerűsített, Nyugat-Európa fele továbbított öndefiníciós képe (*propugnaculum/antemurus christianitatis*) 1683 után, Apafi Bécs ostroma alá vonuló sere-

gei miatt a nyugat-európai sajtónak köszönhetően nagyon hamar megszűnik, a magyarok nem a keresztény Európa védelmezői többé, hanem ennek ellenségeivé válnak.³⁵ Ennek véghezvitelében nagy szerepet vállalt a bécsi, de főként az amszterdami francia nyelvű sajtó, amely helyszíni kiküldötteinek levélformában továbbított információit terjesztette. (Zrínyi halálának híre 18 nap alatt jutott el Londonba.)

Vizsgálódásaim egyik konklúziója az, hogy a történetírás makroszintű szintetizáló tézisével szemben – a XVII. századi Európa konfesszionális, katolikus versus protestáns megosztottsága – a Zrínyi-életrajz mikronézetében beazonosíthatóak azok a protestáns felekezeten belüli különbségek, megosztottságok, amelyek a katolikus–protestáns dichotómia egyszerűsítő sémái felől nem érzékelhetőek. Ennek ellenére ezek a látens, csak mikroszkopikusan megfogható ellentétek, devianciák, inkompatibilitások igencsak léteznek és hatnak, sőt nagyon gyakran az európai erőviszonyok, kulturális sajátosságok akár ma is érzékelhető, a makroszint felől nem argumentálható magyarázatát vagy okát képezik. Továbbá az újkori Európa politikai és vallásos kultúrája, reprezentációs hagyománya sokkal összetettebb és tagoltabb, mint amit például a katolikus és protestáns teológiai ellentétek (hitviták), illetve politikai csoportosulások egy-egy kanonizált esemény (pl. 30 éves háború) révén illusztrálnak. A felekezeti egység felszíne alatt a latin nyelvűség,

illetve a latin típusú kultúra háttérbe szorulása, a nemzeti nyelvek és nemzeti kultúrák előtérbe kerülése olyan sajátosságokat, helyi jellegzetességeket hoz felszínre és hangsúlyoz, amelyek a *respublica christiana* szétesése után a felekezeti egységet is nemzeti, kulturális, nyelvi partikularitások mentén forgácsolják szét. Ezzel párhuzamosan egy egységesnek tételezett nyelvi, kulturális, erkölcsi tradíció is bomlásnak indul, az értelmező vagy reprezentációs sémák toposzokra hullnak szét. Mert például az újkori kereszténységben mint hiedelemrendszerben a hős szellemi és testi attribútumai révén továbbra is az *athleta christi* prototípusára apellál, azonban a reprezentáció ezzel nem teljes, ezt kötelezően kiegészíti az a dimenzió, amely már nem a közös tradícióból, hanem a nemzeti, kulturális, nyelvi partikularitásokból építkezik. Másként nem magyarázható az, hogy ugyanaz a Zrínyi Miklós Csáktornyán, Szigetnél miért római katolikus, Londonban pedig az európai kereszténység protestáns hőse.

Ellentétben a szakirodalom szkepszisével végkonklúzióm az, hogy a Zrínyi-imagó és -kultusz mint heterogén forrásokból, fikcionalizáló eljárások következtében, időlegesen kreált képzet, nem alapulhat kizárólag a magyar nemzeti történetírás elfogultságainak megfelelő, tehát megbízható „forrásokon”. A Zrínyi-kultusz/rajongás sajátos példája számomra ez az angol nyelvű életrajz, ugyanis a Zrínyi (élet)történet szinte toposzként teremődik szüntelenül újra, a magyar hadvezér élete mint

szükséges érv szerepel azokban a narratívákban, amelyek a vezér (princeps/leader) alakját hivatottak leírni, megkonstruálni nemcsak a magyar, hanem az idegen (esetünkben angol) kultúrán belül is. Úgy vélem, az emlékezés ajándéka ez Zrínyire nézve, hiszen azon kevés „magyarok” egyike, aki nemcsak saját nemzete múltjának hőse, hanem valamiképpen Európáé is. Zrínyi Miklós hadvezéri minőségben talán híresebb és Európa-szerte elismertebb volt, mint íróként Magyarországon. Ez a sors egyfajta kegye (?) számára, vagy ahogy ő mondaná: *sors bona, nihil aliud*.

APPENDIX

ARGUMENTATIO (Bizonyítás)

– **PROBATIONUM GENERA** (A bizonyítás fajai)

– **GENUS ARTIFICIALE** (Művészi bizonyítékok)

– **ARGUMENTA** (Érvek)

– **LOCI** (Toposzok / Az érvelés forrásai)

– **ARGUMENTA A PERSONA** (Személyi érvek)

1. Familia, genus (család, nemzetség)
2. Natio (nemzet)
3. Patria (haza)
4. Sexus (nem)
5. Aetas (életkor)
6. Educatio (nevelés)
7. Habitus corporis (testalkat)
8. Fortuna (vagyon helyzet)
9. Condicio (állapot)
10. Animi natura (jellemvonás)
11. Studia (foglalkozás)
12. Quid affectet quisque (a külvilágnak alkotott önarckép)
13. Ante acta dictaque (korábbi tettek és mondások)
14. Nomen (név)
15. Argumenta ad hominem (személyi bizonyítékok)

I. ARISZTOTELÉSZ

Rétorika, A bemutató beszéd és tételei: az erények

A jellemek: a fiatalok jelleme, az öregek jelleme, az érett korúak jelleme

II. CORNIFICIUS

A Szónoki mesterség, A C. Herenniusnak ajánlott retorika

A bemutató beszéd: Dicséret: 1. külső körülmények, 2. testi adottságok, 3. lelki adottságok

Elbeszélés: Életének bemutatása:

1. származás, 2. nevelés, 3. testi adottságok, 4. tettek

III. APHTONIUS

Kezdő szónoki gyakorlatok

A dicsőítő beszéd: 1. bevezető, 2. származás, 3. neveltetés, 4. tettek, 5. összehasonlítás, 6. Epilógus

IV. LIBANIOS

Kezdő szónoki gyakorlatok

Dicséretes, Odysseus dicsérete: 1. származás, 2. neveltetés, 3. szónoki erények, 4. harci erények, 5. testi erények, 6. ész és bátorság, 7. összehasonlítás, 8. Epilógus

The Conduct and Character of Count Nicholas Serini, protestant Generalissimo of the Auxiliaries in Hungary, The most Prudent and Resolved Champion of Christendom, London, 1664.

1. The Famous Serini's Ancestors, his Grandfather, and Father; 2. The incomparable Counts own brave undertakings; 3. His great Prudence and Conduct; 4. His Tempar, Education, Virtues; 5. His great parallel Scanderberg

JEGYZETEK

¹ A valóban hatalmas szakirodalomból és szövegkiadásokból most csak a legfontosabb összefoglaló munkákra utalok: *Zrínyi-könyvtár*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1985–1991, I–IV.; *Zrínyi-dolgozatok*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1983–1989, I–IV.; ARANY János, *Zrínyi és Tasso*, Budapesti Szemle, 1859/VII, VIII.; SÍK Sándor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1940; PERJES Géza, *Zrínyi és kora*, Bp., 1965; KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 1979; *Az első Zrínyi-ülésszak*, szerk. LACZKÓ András, Somogy, 1990; KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi*, Bp., 1989.

² Várkonyi szerint: „Aligha ismerheti valaki az író Zrínyit jobban, mint Klaniczay, s a katona Zrínyit, mint Perjés...” R. VÁRKONYI Ágnes, *Európa Zrínyije*, ItK, 1996/1–2, 5.

³ Nem tekintem céloznak az irodalomtörténet és történetírás már meglévő eredményeit feltétlenül cáfolni, sőt vállalkozásom végképp nem célozza meg például az O. C. monogram mögött rejtőzködő egyén identitásának felfedését. Kérdéseim nem ilyen természetűek, sokkal inkább a kultuszt életben tartó kulturális sztereotípiák, reprezentációk, transzformációs eljárások képezik megközelítem bevallott célját. Ehhez bővebben lásd: TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, Buksz, 1999/Nyár; illetve Uő., *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001/ 3–4; valamint *Kulturális antropológia és irodalomtudomány*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, Helikon, 1999/4.

⁴ Ha módszertanilag próbálnám betájolni e szöveget, akkor két olyan iskolára (*történeti antropológia/mikrotörténet-írás*, illetve *New Historicism*) kellene utalnom, amelyek részint kiegészítik egymást, részint mindkettő erőteljesen épít *irodalom/történelem (irodalomtörténet) és antropológia* kapcsolatára. A tanulmányhoz használt szakirodalomból csak „ízelítő” gyanánt emelem ki: NOIRIEL, Gérard, *A történetírás válsága*, Napvilág Kiadó, Bp., 2001; BURKE, Peter, *New Perspectives on Historical Writing*, Polity Press, Cambridge, 1997; GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág Kiadó, Bp., 2000; JENKINS, Keith, *Rethinking History*, Routledge, London – New York, 1991; PIETERS, Jürgen, *New Historicism: Postmodern Historiography Between Narrativism and Heterology*, History and Theory, 2000/1, vol. 39; *New Philosophy of History*, ed., ANKERSMIT, Frank – KELLNER, Hans, The University of Chicago, Chicago, 1995 stb.

⁵ A Greenblatt-féle *New Historicism* terminus technicusára utalok. Ehhez bővebben lásd: *The New Historicism*, ed. VEESER, Harold Aram, London – New York, 1989; GREENBLATT, Stephen, *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*, The University Press, Chicago, 1980; GREENBLATT, Stephen, *Shakespeare negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, The University of Californis Press, Berkeley and Los Angeles, 1988; PIAZZA, Gina Hens, *The New Historicism*, Fortress Press, Minneapolis, 2002; BROOK, Thomas, *The New Historicism and other Old-fashioned Topics*, Princeton University Press, 1991; *New Historical Literary Study: Essays on Reproducing Texts, Representing History*, ed. COX, N. J and REZNOLDS L., Princeton University Press, 1993; GREENBLATT, Stephen–GALLAGHER, Catherine, *Practicing New Historicism*, University of Chicago Press, 2000 Helikon, szerk. KISS ATILLA, Attila – SZÖNYI György Endre, 1998/1–2; DOBOS István, *A szöveg történetisége – a történelem textualitása. Az újhistorizmus*, It, 2001/4.

⁶ A mikrotörténet-írás és/vagy a történeti antropológiai megközelítésre utalok, amely a mikroszint, illetve a makroszint módszertani előnyeit, sajátosságait igyekszik szimultán érvényesíteni. Erről bővebben lásd: MACFARLANE, Alan, *The Family Life of Ralph Josselin*, University Press, Cambridge, 1970; LEVI, Giovanni, *On Microhistory = New Perspectives on Historical Writing*, ed. BURKE Peter, Polity Press, Cambridge, 1997, 93–113; *The History of Everyday Life, Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, ed. LÜDTKE Alf, Princeton, New Jersey, 1995; *Történeti antropológia*, szerk. SEBŐK Marcell, Replika Kör, Bp., 2000; *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*, szerk. CZOGH Gábor és SONKOLY Gábor, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000; SZÍJÁRTÓ István, *Mi a mikrotörténelem?*, Aetas, 1996/4, 157–185; Uő., *Történeti antropológia és mikrotörténelem*, Buksz, 2000, 151–159.

⁷ *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini, Protestant Generalissimo of the Auxiliaries in Hungary, The most Prudent and Resolved Champion of Christendom*, London, 1664 = *Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London 1664.*, bev., jegyz., KOVÁCS Sándor Iván, Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1987. (A továbbiakban: KOVÁCS 1987).

⁸ KOVÁCS 1987, 11.

⁹ Elsősorban a szövegkiadást kísérő Péter Katalin-tanulmányra utalok. PÉTER Katalin, *Zrínyi Miklós angol rajongói = Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London 1664.*, bev., jegyz., KOVÁCS Sándor Iván, Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1987, 50. (A továbbiakban: PÉTER 1987).

¹⁰ PÉTER 1987, 53.

¹¹ ZEILER, Martin, *A magyar királyság leírása 1664*, kiad. KOLLEGA TARSOLY István, ford. GLÓSZ József és ÉLESZTŐS László, Babits Kiadó, Szekszárd, 1997, 272.

¹² Az angliai Zrínyi-kultusz jelentőségét igazolja az is, hogy a vele vagy a háborús eseményekkel kapcsolatos kiadványok a legnagyobb tisztelettel emlegetik, az európai kereszténység törökellenes harcának egyik hőst (hero) ismerve fel benne: „...our Hero, though he hath been deeply engaged in desperate designs, is himself preserved to the great joy and comfort of all good christians...” Vö. *History of the Turkish Wars in Hungary*, London, 1664, 247.

¹³ Tudatában vagyok annak, hogy az orientalizmus, posztkolonializmus alapvetően más tradícióhoz, más történelmi-társadalmi, kulturális szituációhoz közelíthető, ám mégis azt gondolom, hogy az analógia nem teljesen tarthatatlan, ha arra gondolunk, hogy az 1663–1664-es magyarországi hadieseményeknek a nyugat-európai recepciója a keresztény (nyugati/civilizált)–pogány (keleti/egzotikus) séma jegyében valósul meg. A kérdéskör méltatásához bővebben: SIMON Róbert, *Orientalista Kelet-Közép-Euró-*

pában, Savaria University Press, Szombathely, MCMXCVI; illetve Helikon, 1996/4.

¹⁴ A Zrínyi család ikonográfiájának katalógusában D 82-es jelzettel szereplő képről van szó. A képhez mellékelte megjegyzés visszaigazolni látszik kijelentésemet, sőt értelmezésemet is: „...*képzelti kép nyugati öltözetben*...” Lásd. CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiája*, Balassi Kiadó, 1997, 138. (A továbbiakban: CENNERNÉ 1997).

¹⁵ A XVII. század közepéig, tehát Zrínyi idejében is a magyar nemesi önszemlélet, illetve a Nyugat irányába mutató reprezentáció még szívósan a *propugnaculum/antemurus Christianitatis* kulturális sztereotípiája jegyében működik.

¹⁶ Ennek legbeszedesebb példája, hogy a felszabadító háborút főként nyugat-európai zsoldosokkal vívták meg a török ellenében a Habsburgok, a magyar seregeknek mellékes szerepet szántak. Buda 1686-os sikeres ostrománál a részt vevő magyar katonaság (főként lovas egységek) fő feladata a tábor és az utánpótlás biztosítása, illetve a török felszabadító sereg esetleges lovas támadásainak elhárítása. Vö. NAGY László, *A török világ végnapjai Magyarországon*, Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1986, 371–381; illetve R. VÁRKONYI Ágnes, *Magyarország visszafoglalása 1683–1699*, Tankönyvkiadó, Bp., 1987, 76–107.

¹⁷ A kora újkori leghíresebb magyar fegyvernem történetéhez, sajátosságaihoz lásd: *A magyar huszár. A magyar lovas katona ezer évének története*, szerk. AJTAY Endre és PÉCZELY László, Bp., 1936 I.–II., *A portyázó avagy a kisháború sikerrel való megvívásának mestersége korunk géniusa szerint*, ford. vál. szerk., ZACHAR József, Magvető Kiadó, Bp., 1986; BARCY Zoltán–SOMOGYI Győző, *Magyar huszárok*, Móra Könyvkiadó, Bp., 1987; SÁGVÁRI György–SOMOGYI Győző, *Nagy huszárkönyv*, Magyar Könyvklub, Bp., 1999; B. SZABÓ János–SOMOGYI Győző, *Az erdélyi fejedelemség hadserege*, Zrínyi Kiadó, Bp., 1996; *The Hungarian Hussar*, ed. ZACHAR József, Corvina Books, Bp., 2000.

¹⁸ A Zrínyi-ikonográfiájában nem kevesebb, mint 11 olyan tétel/ábrázolás található, amely Zrínyit könnyülovasként jeleníti meg. De ezenkívül gyakori eset az is, hogy Zrínyi könnyülovas képe például a téli hadjárat térképét (D 148) illusztrálja, sőt lovas csoportképre is van példa, a költő Montecuccoli és Zrínyi Péter társaságában jelenik meg (D 74). Vö. CENNERNÉ 1997, 162, illetve 133.

¹⁹ A D 66-os ábrázolásról van szó. William Faithorne készítette, és ez olvasható az ábrázoláson: The True Portraiture of Y Noble et valient NICHOLAS Count SERINI: draw'n from / the Originall, sent from Hungaria to the Kings most excellent Matie. CENNERNÉ 1997, 130.

²⁰ Vö. GÖMÖRI György, *Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez* = G. Gy., *A bujdosó Balassitól a meggyá-*

szolt Zrínyi Miklósig. *Tanulmányok*, Argumentum Kiadó, Bp., 1999, 210–229.

²¹ Szinte azt mondhatni, hogy semmi meglepő nincs ebben, hiszen R. Várkonyi Ágnes szerint némiképp ugyanez történik Thökölyvel is, aki egy 1683-as, a török háborúról hírt adó képűségben Cromwell vonásaival ábrázoltatik. Vö. R. VÁRKONYI 1987, 154.

²² A kérdéskör tárgyalásához lásd még: McGRATH, Alistér, E., *Bevezetés a keresztény teológiába*, Osiris Kiadó, Bp., 1995, 73–85; Uő., *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása*, Osiris Kiadó, Bp., 234–276; illetve KOLTAY Klára, *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága*, Könyv és Könyvtár XVI., Debrecen, 1991.

²³ Ennek európai viszonylatban is, Hollandiát leszámítva, legjelentősebb példája a magyar puritanizmus kialakulása. Ehhez lásd: *The Culture of English Puritanism, 1560–1700*, ed. DURSTON, Christopher and EALES, Jacqueline, Macmillan, Basingstoke 1996.; COLLINSON Patrick, *English Puritanism*, The Historical Association, London, 1983; COLLINSON Patrick, *Godly People: Essays on English Protestantism and Puritanism*, Hambledon, London, 1982; SPURR, John, *English Puritanism 1603–1689*, Macmillan, Basingstoke, 1998; HILL, Christopher, *Puritanism and Revolution: Studies in Interpretation of the English Revolution of the 17th Century*, Mercury Books, London, 1962; *Culture and Politics from Puritanism to the Enlightenment*, ed. ZAGORIN, Perez, University of California Press, London–Berkeley, 1980; WHITING, E., *Studies in English Puritanism from the Restoration to the Revolution 1660–1688*, Society for Promoting Christian Knowledge, London, 1931; BENEDICT, Philip, *Christ's Churches Purely Reformed, A social History of Calvinism*, Yale University Press, New Haven–London, 2002. A magyar recepcióhoz pedig lásd: BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942; ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., 1911; BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., 1946; MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Bp., 1952; illetve MOLNÁR Attila, *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*, Debrecen, 1994.

²⁴ KOVÁCS 1987, 103.

²⁵ KOVÁCS 1987, 99.

²⁶ Vö. COURTER BOUGHTON, Lynne, *Choice and Action: William Ames's Concept of the Mind's Operation in Moral Decisions*, Church History, 1987/56, 188–203; illetve BRAUER C., Jerald, *Types of Puritan Piety*, Church History, 1987/56, 39–58.

²⁷ A kegyességgyakorlás puritánus sajátosságairól, individuális és közösségi formáiról, illetve ezek társadalomtudományi konzekvenciáiról meggyőzően beszél könyvében Conrad Russel. Vö. RUSSEL, Conrad, *The Causes of the English Civil War*, New York,

1990; illetve SCARISBICK, J., *The Reformation and the English people*, Basil Blackwell, Oxford, 1984.

²⁸ PERKINS, William, *A discourse of conscience*, Cambridge, 1608², 3.

²⁹ „*De observantia in genere... Modus observantiae hominum est: cum subjectione respicere voluntatem Dei; quia homines per observantiam applicant suam voluntatem ad voluntatem Dei implendam, qua Deus aliquid praecipit illis pro autoritate sua, quae omnia arguunt subjectionem.*” Vö. AMESII, Guil., *Medulla Theologica illustrata*, Franequerae, 1670, 5.

³⁰ Vö. SPRUNGER, Keith L, *Technometria: A Prologue to Puritan Theology*, Journal of the History of Ideas, vol. 39, New York, 1968, 144. (A továbbiakban: SPRUNGER 1968).

³¹ Vö. SPRUNGER, 1968, 120–121.

³² KOVÁCS 1987, 108–109.

³³ KOVÁCS 1987, 98.

³⁴ KOVÁCS 1987, 100–101.

³⁵ Meggyőzően mutatja be ezt a folyamatot Köpeczi Béla könyvében, amely hatalmas forrásmennyiséget tekint át és dolgoz fel. Lásd. KŐPECZI Béla, „*Magyarország a kereszténység ellensége.*” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1976, 34.